

179164

ÇAĞIMIZDA SOSYAL DEĞİŞME VE İSLÂM

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanası	
Dem. No:	179164
Tas. No:	257.92 KUT. D

ARU

Çağımızda Sosyal Değişme ve İslâm
2002 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri

Yayın No: 377
Sempozyumlar ve Paneller Serisi: 37

© Bütün Hakları Türkiye Diyanet Vakfı'na aittir
1. Baskı, Şubat 2007, Ankara, 1.000 adet

ISBN 978-975-389-494-4
07.06.Y.0005.377

Redaksiyon : Dr. Mehmet BULUT
Kapak ve İç Tasarım: TN İletişim
Kufi Besmele: Hişâm el-Ğarâvî
Uygulama: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Türkiye Diyanet Vakfı Mütavelli Heyeti'nin
25.02.2003/1104-14 sayılı kararıyla basılmıştır.

Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi'nin dizgi,
fotomekanik, ofset ve cilt tesislerinde hazırlanıp basılmıştır.

TÜRKİYE DIYANET VAKFI
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi

OSTİM Örnek Sanayi Sitesi
1. Cadde 358. Sokak No: 11 06370 Yenimahalle / Ankara
Tel: 0312. 354 91 31 (pbx) Faks: 354 91 32
e-posta: tdvyayin@diyanetvakfi.org.tr

Sosyal Değişme ve Dinler

Prof. Dr. Ömer Faruk HARMAN
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

I. SOSYAL DEĞİŞME

1. Toplum ve Değişme

İnsanın, toplum hayatı yaşamak zorunda oluşu gibi toplumların değişme özelliği de hem tarihi bir vakıa hem de sosyolojik bir realitedir. Değişme özelliği toplumların temel niteliklerinden biridir ve bugüne kadar yapılan araştırmalarda sürekli aynı kalan ve hiç değişmeyen bir toplumla karşılaşılmamıştır. Sosyal antropologların günümüz dünyasındaki ilkel topluluklar üzerinde yaptıkları incelemeler, bu toplulukların çok yavaş da olsa değişmekte olduklarını göstermektedir. Bu durumda değişme doğal, sürekli, kaçınılmaz ve gerekli bir süreç olarak görünmektedir ve bu süreç farklı toplumlarda bile benzerlikler arz etmektedir.¹

Şu halde hiçbir toplum hareketsiz değildir; aksine her toplumun kendine has bir dinamizmi mevcuttur ve daimi surette az veya çok bir değişme ile karşı karşıyadır. Ancak her insan topluluğunun esas karakteristiğini teşkil eden değişim tek tip ve tek düze değildir. Toplumların yapı ve yaşayışında farklı değişimler söz konusudur ve bunların bir kısmı çok hızlı, bir kısmı ise yavaş bir tempoda seyrederek niteliktedir. Değişme hızı, toplumdan topluma değişiklik gösterir. Geleneksel toplumlarda değişme daha yavaş bir şekilde olurken endüstriyel toplumlarda daha hızlı bir biçimde gerçekleşmektedir.

¹ Z. Arslantürk-T. Amman, *Sosyoloji*, İstanbul 2001, s. 390; E. Özkalp, *Sosyolojiye Giriş*, Eskişehir 1995, s. 267-270; S. Koenig, *Sosyoloji, Toplum Bilimine Giriş*, İstanbul 2000, s. 287.

2. Sosyal Değişmenin Mahiyeti ve Özellikleri

Sosyoloji dilinin tartışmasız en temel kavramlarından biri olan “değişme”, günlük konuşma dilinin de sık kullanılan terimlerinden biri haline gelmiş; sonuçta çeşitli anlamlar içeren, sınırları belirsiz bir kavrama dönüşmüştür.

Sosyoloji dilindeki “değişme kavramı” günlük hayatta kullanılan “değişme” ya da “değişiklik” gibi kelimelerle karışma riski taşımaktadır. Bu nedenle öncelikle sosyologların değişmeden söz ettiklerinde neyi kastettiklerinin açıklanması gerekmektedir.

Sosyolojide değişme, şu üç özelliğinin birlikte var olması durumunu ifade eden bir kavramdır:

1- Zaman dilimi: Sosyal değişme belli bir zaman dilimine endekli bir olgudur.

2- Kesintisizlik: Sosyal değişme kesintisiz olmalıdır. Sosyal yapıların belli bir stabilitesi vardır. Değişmeden söz edebilmek için bu stabilitenin bozulması gerekir.

3- Kollektif olma: Sosyal değişme kollektif bir olgudur; yani aile, cemaat, eğitim, iktisat gibi kalıcı birliktelikleri ifade eden grup ve kurumlar bazında ortaya çıkar.

Hayatta her şey sürekli bir değişme içindedir; ancak sosyal değişme kavramı sadece toplum yapısındaki temel ve geniş değişmeleri ifade etmektedir.²

Toplumların hayatında karşılaşılan her değişme, sosyal değişme değildir. Mesele sosyal çözülme ve sosyal tekamül gibi değişme türleri sosyal değişmeden farklıdır.

Sosyal tekamül de farklı bir şeydir ve toplum bünyesinde çok uzun vadede ortaya çıkan geniş ve köklü bir değişme ve gelişmelerin tamamını ifade etmektedir. Halbuki sosyologlar daha kısa vadelerde meydana gelen ve ayrıntılı bir şekilde gözlem ve tespiti yapılabilen değişiklikleri “sosyal değişme” olarak adlandırmaktadırlar. Bu anlamda sosyal değişme zaman bakımından bir insanın ömrü boyunca gözleyebileceği daha kısa vadeli ve mekan bakımından da daha sınırlı bir coğrafi alanda ortaya çıkan değişmeleri ifade etmektedir. Sosyal değişmeyi, “Zaman içerisinde bir toplumda gözlenebilen ve toplumun sosyal teşkilatının yapısı veya fonksiyonlarını geçici olarak değil de sürekli ve köklü bir şekilde etkileyen ve toplumun tarihinin akışını değiştiren değişikliktir” diye tanımlamak mümkündür.³

Sosyal değişme kollektif bir değişmedir; toplumun tamamını veya önemli bir bölümünü ilgilendirir. Diğer taraftan sosyal değişme köklü ve sürekli dir. Sosyal değişmeler bir toplumun tarihi akışını, kaderini değiştiren değişikliklerdir. Sosyal değişmede yenilik esastır ve bu da ancak sosyal sistemi meydana getiren yapısal unsurların ve onların işleyişinin değişmesini beraberinde getirmektedir. Sosyal değişme, sosyal yapının içindeki değişme değil bizzat yapının değişmesidir.

Günümüz sosyologları orta ve kısa vadeli değişme için sosyal değişme kavramını kullanmakta; insanlık tarihinin ilk çağlarından zamanımıza kadar uzanan uzun

²Z. Arslantürk, T. Amman, a.g.e., s. 385-386.

³Ü. Günay, *Din Sosyolojisi Dersleri*, Kayseri 1996, s. 246.

vadeli değişme için sosyal tekamül (evrim) kavramını tercih etmektedir. Sosyolojide şu ya da bu şekilde değişmeyi ifade eden evrim, devrim, büyüme, ilerleme, gelişme/kalkınma, modernleşme, Batılılaşma ve kültürel değişme gibi bir dizi kavram kullanılmaktadır. Bu kavramların bazıları değer yargısı içermekte, bazıları da değişmenin ritmine, hızına ve yönüne işaret etmektedir.

Bu kavramlardan evrim (tekamül), kolayca farkedilemeyen bir hızla ve gelişme yönünde olan çok uzun vadeli değişmeleri ifade etmektedir. Her evrim bir değişmeye işaret etmekte; ama her değişme evrim anlamına gelmemektedir. Biyolojiden gelen evrim terimi XVII. yüzyıl sonlarında ve canlılar âleminde başlangıçtan günümüze kadar uzanan zaman diliminde yavaş yavaş ortaya çıkan gelişmeleri ifade etmek için kullanılmaya başlanmış, XIX. yüzyılda Darwin'in etkisiyle yaygınlık kazanmış ve çeşitli alanlarda temel hareket noktası kabul edilmiş, bu temel felsefeden hareketle dinlerin menşesine dair çok sayıda teori öne sürülmüştür.

Gelişme, büyümeye oranla daha kapsamlı bir terimdir. Bir varlığın tüm unsurlarının birlikte ve olumlu yönde değişmelerini ifade eder. Sosyolojide toplum yapısının tüm unsurlarında olumlu olduğu düşünülen gelişme için "sosyal gelişme" kavramı kullanılmaktadır.

Modernleşme, modern kabul edilen toplumlar yönünde gerçekleşen sosyal değişme sürecini ifade eden bir kavramdır. Daha geniş bir tanımla modernleşme, ileri oldukları kabul edilen yabancı ülkelerin kurumlarının, değerlerinin ve tüketim modellerinin benimsenmesi sürecidir. Daima başkasına uyumu ifade eder ve gelişmiş ülkelerin belirlediği şemaların taklit edilmesi esasına dayanır.

Kültürel değişme, başta değerler ve normlar olmak üzere kültür öğelerinde meydana gelen değişiklikleri belirtir. Sosyal ilişkiler sistemindeki değişiklikleri ifade eden sosyal değişme ile kültürel değişmeyi birbirinden ayırmak zordur.⁴

Sosyal değişme sosyal değerlerde, müesseselerde ve kişiler üzerinde değişmeler şeklinde kendini göstermektedir.

Sosyal değişmeyi meydana getiren farklı faktörler söz konusudur. Sosyal değişmeyi sağlayan iç faktörler nüfus, teknoloji, kültürel değerler ve ideoloji; dış faktörler ise fiziki çevre değişiklikleri, salgın hastalıklar, kültürel temas ve istila gibi olaylardır.

3. Sosyal Değişme Nazariyeleri

Sosyologlar sosyal değişmede rol alan fiziki çevre, teknoloji, ırk, iktisadi üretim yapıları, bilgi seviyesi, dini inançlar gibi faktörlerden birini sosyal değişmenin hakim faktörü olarak görmek istemişler ve böylece çeşitli sosyal değişme nazariyeleri ortaya çıkmıştır. Sosyologlar, sosyal değişme sürecini çözümlmek için çeşitli teoriler geliştirmişlerdir. Değişme konusuyla ilgili ilk teoriler sosyolojiden çok tarih felsefesiyle ilgilidir. Mesela A. Comte ve H. Spencer sosyal değişme konusunda evrim-

⁴Z. Arslantürk, T. Amman, a.g.e., s. 386-387.

ci ve determinist nazariyelerin temsilcileri olmuşlardır. Onlar sosyal değişmeyi da-
ima ileriye giden bir tür sosyal tekamül şeklinde anlamışlardır. Comte'un üç hal ka-
nunu ile Spencer'in basitten mürekkebe doğru gelişen değişme anlayışı onların sos-
yal değişme nazariyeleridir ancak bu nazariyeler tutarlı ve geçerli görülmemektedir.
Tarihî maddecilerin sosyal değişmeyi asli faktör addettikleri üretimin maddî güçle-
rini temsil eden ekonomik tekniğe bağlamaları da determinist bir sosyal değişme
nazariyesidir. Ancak o da toplumdaki değişmeye sadece iktisadi alandaki teknolo-
jik değişikliklerin değil başka alanlardaki teknik ve hatta manevî kültür ve değerler
alanındaki değerlerin de etkide bulunmaları sebebiyle yetersiz ve geçersiz bulun-
muştur. Netice olarak günümüzde tek bir faktörün mutlak belirleyiciliği yerine de-
ğişme olgusunun bir çok faktörün karşılıklı etkileşimi veya birleşiminin bir sonucu
olduğu kabul edilmektedir.⁵

Günümüz sosyolojisinde değişmeyle ilgili iki temel düşünce ön plandadır:

1. Değişmenin tek doğrultulu bir çizgide değil, çok doğrultulu çizgide olması ve
2. Değişme olgusunun çok faktörlü açıklamalar gerektiren karmaşık bir süreç
olduğu hususunda geniş bir ittifak vardır.⁶

Toplumlarda gözlemlenen ve oldukça karmaşık bir süreç olan sosyal değişme
olgusu birçok direnişi de beraberinde getirmektedir. Çünkü insanların alışılmış hay-
yat düzenlerini değiştirmeleri hiç de sanıldığı kadar kolay bir iş değildir. Nitekim
gelenek denilen sosyal hadise toplum hayatını belli bir dengede tutmaya yönelik ti-
pik bir sosyal gerçekliktir. Ashında değişme denilen olgu da toplum hayatını daha
ileri bir seviyede dengelemeyi hedeflemektedir.

Toplumdaki gelişme ve değişmeleri yansıtmak üzere "ziraat/endüstri, gelenek-
sel/çağdaş, gelişmekte olan/gelişmiş olan" gibi çok çeşitli toplum sınıflamaları ya-
pılmıştır. Bu şemaya 1960'lardan itibaren "endüstri ötesi, postmodern" gibi isimler
verilen yeni bir toplum modeli eklenmiştir. Farklı toplum sınıflamalarını veya top-
lumların geçirdikleri evreleri, yaygın kullanımına uygun olarak geleneksel toplum,
endüstri toplumu veya modern toplum ve postmodern toplum şeklinde adlandı-
mak mümkündür.

Geleneksel toplumdan endüstri toplumuna, oradan da günümüze kadar uza-
nan değişme sürecinde nüfus, yerleşim merkezi, sosyal tabakalaşma, sosyal bütün-
leşme, aile, eğitim, iktisat, siyaset ve din konularında değişme ve farklılaşmalar söz
konusudur.⁷

II. DİN

1. Dinin Tanımı

İnsan inanan bir varlıktır ve din, bu inanma duygusunun aşkın varlığa karşı eği-
liminin fenomeni olarak ortaya çıkar. Kişinin Tanrı'yı inkarı durumunda bile bu

⁵Ü. Günay, a.g.e., s. 241-246.

⁶Z. Arslantürk-T. Amman, a.g.e., s. 402-403.

⁷A.g.e., s. 392-398.

eğilim vardır. Bu nedenle ister inanma şeklinde olsun ister inkar şeklinde olsun din, insanların hayatında belirleyici rol oynar.⁸

Din insanlara bir hayat tarzı sunan, onları belli bir dünya görüşü içinde toplayan kurum, bir değer biçme ve yaşama tarzı, Yaraticıya isteyerek bağlanma, bir takım şeyleri duyma, onlara inanma ve onlara uygun iradi faaliyette bulunma olgusu, aşkın varlıkla ona inanan insan arasındaki ilişkiden doğan tecrübenin inanan kişinin hayatındaki tezahürleri olarak tanımlanabilir.⁹

2. Temel Nitelikleri

İnsanlığın başlangıcından veya yeryüzünde dinin ilk ortaya çıkışından itibaren günümüze kadar ve günümüz dünyasında pek çok farklı din yaşamış ve yaşamaktadır. İsimleri, tapınma objeleri, inanış ve tapınış şekilleri kısmen farklılık arzetsede bazı temel özellikler vardır ki bütün dinlerde müşterektir. Bunlar:

1. Zihni faktör: Üstün bir/birçok kudretin mevcudiyetini zihnen kabul,
2. Duygu faktörü: Zihnen varlığı kabul edilen üstün güçlere karşı bağlılık hissi,
3. Davranış faktörü: Zihnen varlığı kabul edilen, kalben kendisine bağlanılan kudrete karşı bazı davranışları yapma yükümlülüğü,
4. Sosyal faktör: Aynı inancı paylaşan, aynı şekilde ibadet eden insanların oluşturdukları sosyal grup.

Bunlar da gösteriyor ki, dinin sadece fertle ilgili tarafı olduğu gibi cemaatle ilgili yönü de vardır; üstelik dinin kuralları sadece ferdin hayatıyla sınırlı değildir, insanların toplum halindeki yaşayışlarını düzenleyen kuralları da ihtiva etmektedir.

Toplumun temel karakteri değişme olduğuna, dinin toplum hayatıyla ilgili kuralları bulunduğu göre, değişme olgusu karşısında dinin durumunun ne olacağı meselesi gündeme gelmektedir.

3. Din ve Değişme

Bütün sosyal tezahürler gibi dinler de değişmeye maruz kalırlar. Öyle olmasaydı tarih içinde farklı dinler ve her bir dinin de tarihî seyri boyunca farklılaşması ve değişiklik arzemesi söz konusu olmazdı.

Farklı dinlerin ortaya çıkışı veya dinin ilk şeklinin ne olduğu hususu, çeşitli teorilerin öne sürülmesine sebep olmuştur. Bu alandaki teori sahiplerine genellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ağırlığını hissettiren evrim teorisinden hareketle insanlığın başlangıçta çeşitli tabiat olaylarına veya varlıklara taptıklarını, zamanla tek Tanrı inancına ulaştıklarını ileri sürmüşlerdir.

Farklı inanç türlerinden bir yüce kudrete inanca erişildiğini ileri süren bilimsel teorilerin yanında bir yüce kudrete inancın, çeşitli sebeplerden değişime uğrayarak farklı objelere tapınma uygulamalarının ortaya çıktığını ileri süren bilimsel teoriler de vardır.

⁸Y. Özakpınar, *İnsan İnanan Bir Varlık*, İstanbul 1999, s.15-19.

⁹M. Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu* (Çev. M. Aydın), Konya 1995.

İlahî dinler başlangıçta insanların bir yüce kudrete inandığını fakat zamanla bu inancın değişime uğradığını ve farklı şeylere tapınmanın ortaya çıktığını, böylece insanlığın asli kaynaktan uzaklaştığını ve onu bozduğunu kabul etmektedirler.

Beşeri bir fenomen olan din, sosyal hayatın en eski ve en tipik tezahürlerinden biridir ve onun çeşitli yönleri bulunmaktadır. Bir toplum olayı olarak din elbetteki toplum içerisinde vuku bulan toplumsal olaylar ve değişmelerden de etkilenecektir. Ancak bu karşılıklı etki ve tepkilere bakarak dini, öteki toplum olaylarına ve sosyal fonksiyonlarına irca etmeye kalkışmak veya onların basit bir sonucu görmek istemek doğru değildir. Din bir yandan sosyal olay ve olguları etkilerken, diğer yandan kendisinin bir sosyal olgu ve kurum olarak toplumda yerini alması, onun diğer sosyal olgular ve kurumlarla ilişkisini gündeme getirmektedir.

Din ve toplum arasındaki ilişkilerin karşılıklı olmasının, din ile toplumsal bir olay olan sosyal değişme arasındaki ilişkiler konusunda belirleyici bir rol oynadığını belirtmek gerekir. Dolayısıyla sosyal değişmenin din üzerindeki etkileri ile dinin sosyal değişme süreci içerisindeki rolü üzerinde durulmalıdır. Din ile sosyal değişme arasında iki, hatta üç yönlü bir ilişki söz konusudur. Din, bir taraftan sosyal değişmeye engel teşkil eden bir faktör olarak karşımıza çıkarken diğer taraftan sosyal değişmenin temel faktörü veya motor gücü olarak kendini göstermekte ve hatta dini değişmeyi sosyal değişmenin bir sonucu olarak ele almak mümkün olmaktadır.

Dinin, toplum hayatındaki en önemli fonksiyonlarından biri sosyal bütünleşmeyi sağlamaya yönelik olmasıdır. Dolayısıyla din, daha çok istikrar faktörü olarak değerlendirilmiştir ve bu vechesiyle her çeşit zihniyet, değer, norm, sosyal ve kültürel yapı değişikliklerine karşı bir fren ve engel teşkil etme fonksiyonunu tabiatında taşıyor görünmektedir. Marksist sosyologlar da hakim sınıfların egemenliklerini sağlamada bir araç ve insanoğlunun ıstırabını hafifletme çabası olarak değerlendirdikleri dini, genelde toplumsal değişmeye karşı güçlü bir fren şeklinde algılamaktadırlar.¹⁰

Dinlerin tarih içerisinde zamanla değişikliklere uğradığı, asli şeklini yitirdiği, farklı yorum ve uygulamalarla yeni vecheler kazandığı bir gerçektir. Bu durumda söz konusu değişikliklere karşı çıkarak dini, asli ve ilk şekline döndürme özlem ve faaliyeti değişime karşı oluş olarak algılanmaktadır. Halbuki dinler bu tür değişimleri, asıl kaynaktan uzaklaşma, bir tür bozulma ve kayıp olarak telakki etmektedirler. Bunun tipik örneklerini çeşitli dinlerde görmek mümkündür.

Yahudilik kutsal kitap üzerine temellenmiş bir din olduğu ve Tevrat'ın, bütün yaratıklardan önce yaratıldığı inancı kabul edildiği halde, kutsal kitabın hükümlerinin belli tarihi şartlar için söz konusu olduğu, dolayısıyla günümüzde geçerliliğini yitirdiği görüşünü savunan Yahudiler vardır ve Ortodoks Yahudilik bu hareketi asıl kaynaktan ve başlangıçtaki safiyetten uzaklaşma olarak görmektedir.

Belli bir dönemden itibaren Hıristiyan aleminde görülen bütün Protestan re-

¹⁰ Ü. Günay, a.g.e., s. 250-251.

form hareketlerinin hemen hepsinde, ilk dönemlerin asli safiyetine dönüşü ve dini, sonraki ilavelerden arıdırmaya savunan bir dinî değişme ideolojisi hakim ve temayül olarak kendini göstermektedir. Protestanlıktan çıkan çeşitli dinî hareketler bunun tipik örneklerini teşkil etmektedir.

Aslında her dinî sistemin, değişmeye karşı oldukça dayanıklı temel bir takım inançlara, ibadetlere ve kutsal metinlere; yani değişmeyen değerlere dayanmakta olduğu bilinmektedir. Bu sebeptendir ki din, daha çok muhafazakârlık faktörü olarak kendini göstermektedir. Özellikle dinin gelenekselleştiği ve müesseseseşerek istikrar kazandığı her toplumda bu böyledir. Nitekim bu nedenle mesela Max Weber, Antik Yunan'da yaşanan büyük kültürel yaratıcılığın o dönemde orada buna engel olacak güçlü bir ruhban sınıfının bulunmamasından kaynaklandığını öne sürmektedir. Aynı şekilde Hind'in kast sisteminin yüzyıllardan beri büyük değişikliklere uğramaksızın varlığını sürdürmesinin de, Hindistan'da özellikle köklü dinî inançların temsilcisi olan Brahman sınıfının sayesinde olduğu kabul edilmektedir. Eski Mısır'da Ahen Aton'un tesis ettiği dinî anlayışın ve güneş kursuyla sembolize edilen tek Tanrı inancının, onun ölümünden sonra Amon kültü rahiplerince değiştirilerek eskiye dönüştürülmesi de buna örnektir.

Kutsal metinlere, geleneğe, sembollere bağlılık, özellikle gelenekleşmiş ve müesseseseleşmiş bir dinî, eşyanın mevcut düzenini muhafazaya götürmekte ve böylece din, genelde yeni değerlerin yaratıcısı olmaktan ziyade eski değerlerin koruyucusu şeklinde algılanmaktadır. Fakat diğer taraftan din, bir sosyal değişme faktörü olarak da kendini göstermektedir. Weber'e göre değerler ve özellikle de dinî ve ahlaki değerler ve fikirler, sosyal ve ekonomik değişme olgusu içinde yer alabilir ve hatta yerine göre onlar bu değişikliklerin hakim faktörü rolünü üstlenebilir. Weber'e göre Batı'da modern kapitalizmin doğuşunda Hıristiyanlık, sosyal ve ekonomik değişmenin ve dolayısıyla da yeni değerlerin yaratılmasının hakim faktörü olmuştur. Ona göre kapitalizm, modern zamanlarda Calvinist, Pietist, Baptist ve Metodist Protestan çevrelerin yaşayışında beliren Püritanizm şeklindeki bir zahitlik anlayışı sayesinde mümkün olmuştur.

Dinin sosyal değişmeye müsbet ve menfi etkisine İslâm tarihinden örnekler de verilebilir. Putperest inanç ve gelenekler içinde bocalayan bir toplumda Hz. Muhammed'in çağrısının kısa bir zamanda nasıl köklü dinî-sosyal değişmeleri beraberinde getirdiğini ve üstelik onların sadece Arabistan'la sınırlı kalmayarak dünyanın büyük bir bölümünü etki alanına dahil ettiğini, diğer taraftan belli bir tarihten sonra ortaya çıkan gelenekselleşmeye paralel olarak taklitçiliğin yerleşmesiyle her türlü yeniliğe ve yenileşmeye bidat damgasının vurulması suretiyle dinin dinamizmini kaybedişini hatırlatmak yeterlidir.

Diğer taraftan önemli bir husus da sosyal değişme olayının din üzerindeki etkileri meselesidir. Bazıları bu bakış açısından hareketle dinî tamamen sosyal değişme olayının bir sonucu olarak görmektedir.

Din, geleneksel bir toplumda yaratıcı bir hamle şeklinde tezahür etmekte ve

önemli sosyal değişiklikleri beraberinde getirmekte ise de dinlerin ortaya çıkışı sosyal buhran dönemlerinde ve toplumsal karışıklıklar neticesinde olmaktadır. Çin'de Konfüçyanizmin ortaya çıkışı ve yerleşmesi hızlı bir sosyal değişme, düzensizlik ve hatta feodal prensliklerin çatışma döneminde olmuştur. Aynı şekilde Hindistan'da Brahmanizmin ve Budizmin başlangıçları, birçok dahili çekişmenin, çatışmanın şiddetlendiği dönemlere rastlamaktadır. Hıristiyanlığın, Roma hakimiyetinde doğuşu, İslâm gelmeden önce Arap Yarımadasındaki karışıklıklar bu tür örneklerdendir.

Esasen din ne kadar köklü ve değişmez özellikler taşırsa taşırsın yine de zaman içinde toplumda ortaya çıkan ve gerçekleşen köklü değişikliklerden etkilendiği muhakkaktır. Bütün dinler insan topluluklarını göçebelikten yerleşikliğe, siteden imparatorluklara, kırsal kültür ve medeniyetlerden sanayi toplumlarına geçiren büyük ve köklü değişikliklerden etkilenmiştir. Ziraatçılığın, önceki dönemlerde ortaya çıkması mümkün olmayan dinî gelişmelere sahne olmasının tipik örneği Zerdüştükte görülmektedir. Zerdüştük, önceki dönemin kanlı kurban ayinlerini kaldırmıştır. Yahudilik gerek Mısır gerekse Filistin'deki inançlardan etkilenmiş, uzun tarih boyunca zaman zaman Musa şeriatı yerine eski inançlar ortaya çıkarak taratar bulunmuştur. Yahudi tarihindeki dinî bayramların temelinde eski kültürlerin tarım bayramları vardır. Hıristiyanlık da içinde geliştiği sosyal şartlardan ve gelişmelerden güçlü bir biçimde etkilenmiştir. Araştırmalar, Hıristiyanlıktaki birçok unsurun eski dünyanın inançları, mitolojileri, kültürleri ve pratikleri içinde önceden var olduğunu göstermektedir. Hıristiyanlığın, eski mister kültürlerinin, antik Yunan felsefesinin ve özellikle Stoacılığın ve Yahudiliğin, ayrıca üzerinde yerleştiği Roma medeniyetinin bir sentezi olduğu söylenebilir. Üstelik zamanla değişen şartlar bu din içerisinde ister inanç alanında isterse ibadet ve teşkilat alanında olsun yeni bir çok anlayışın, mezheplerin, ekollerin ve fikir akımlarının ortaya çıkışına imkân vermiştir. Aynı durumu Budizm, Hinduizm, Konfüçyanizm gibi başka dinlerde gözlemek mümkündür.

Sosyal değişme ve din ilişkileri bakımından din, bir yönüyle değişmeye engel oluştururken öte yandan yerine göre sosyal değişmenin aslı kaynağı fonksiyonunu üstlenmekte ve nihayet zamanla toplumda ortaya çıkan sosyal değişmelerin dinî yaşayış üzerinde yankıları olmaktadır. Her yeni din, içinden çıktığı siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel sınırların ötesine taşıdığı andan itibaren yeni şartlara uyum sağlamak zorunda kalmaktadır. Bu gelişmeye paralel olarak yeni ve farklı dinî eğilim ve şekiller ortaya çıkmakta ve bunlar geleneksel temayül, yaşayış ve formlarla çatışmaya girmektedir. Mesela Budizm doğum yeri olan Hindistan'ın dışında Çin'e, Tibet'e ve Japonya'ya ulaştığı andan itibaren yeni kültürlerle adaptasyonun örneklerini sunmuştur. Çin Budizmi, Lamaizm ve Zen Budizm gibi Budist oluşumlar bu şekilde doğmuşlardır.¹¹

Din ve sosyal değişme biri diğerini etkileyerek toplumların ilerleme ve gelişme-

¹¹ Ü. Günay, a.g.e., s.250-254.

sinde veya sapma ve çöküşünde son derece önemli rol oynamaktadır. Sosyal değişme ve din meselesi, dinin toplumdaki yeri ve konumuyla büyük ölçüde ilişkilidir.

Sosyal değişme toplumun dünya görüşü ve hayat tarzında meydana gelen farklılaşmayı ve bunların cemiyet yapısındaki tesirlerini içine alır. Sosyal değişme tabii çevrenin özelliklerinin farklılaşması, biyolojik yapıya tesir eden imkânların çoğalması, teknik yeniliklerin artması ve kültür yapısının özelliği dolayısıyla meydana gelen değişikliklerle izah edilmektedir.

Toplumsal değişimin temel dinamiklerini maddî kültür alanında (insan-tabiat çelişkinin/ilişkinin belirlediği) teknoloji, manevî kültür alanında da (insan-insan çelişkinin/ilişkinin belirlediği) ideoloji olarak belirlemek mümkündür.¹²

Dinler teşekküllerinde sosyal düzene karşı bir eleştiri unsuru getirmekle birlikte kendi amaçladıkları ve oluşturdukları sosyal yapının korunması ve olduğu gibi kalmasını ister. Bütünlüklerinin bozulması, koydukları değer hükümlerinin kaybolması, istikrar unsurlarının zarara uğraması gibi konularda asla müsamaha göstermezler ve değişimin dizginlerini ellerinde tutmak ister. Bu halleriyle dinler genelde sosyal değişmelere karşı bulunur. Öbür taraftan dinler aynı zamanda yapılacak değişmeye de yardım eder. Din kültür değişmelerine de yol açar.¹³

Dini hareketler her zaman birer değişiklik aracı olmuşlardır. Bir dinin muhafazakârlaşması, kendisini değişime kapaması can suyunun pıhtılaşması demektir. Yeni gelen bir din baştan aşağı değişiklik ve denemelerle doludur ve her yönden yeni görüşlere açıktır. İslâm doğduğu vakit örgütlendirici ve modernleştirici bir ortam meydana getirmiştir. Aynı şekilde Hıristiyanlık da Avrupa'nın vahşi kabileleri arasında bir uygarlaşma ve modernleşme etkisi yaratmıştır. Protestan kiliselerinin kurulmasıyla sonuçlanan reformasyon dönemi, dinin değişimdeki rolünü gösteren en net olaylardan birisidir.¹⁴

Batı'da toplum hayatında din, önemli bir sosyal olgudur. Dinin önemini kaybedeceği veya kaybolacağı yönündeki klasik bilimsel tahminler aradan geçen zaman zarfında geçerliliğini yitirmiştir. Artık sosyal bilimcilerce de anlaşılmıştır ki insan, dinsel bir varlıktır. İnsanı dünyevileştirme çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Fakat Batı'da bugün var olan din eskiden var olan din ile aynı mıdır? Veya bugün dindar olmak demek, bir veya iki asır önce dindar olmak demekle aynı manayı mı ifade eder? Elbette ki hayır. Çünkü dinin her ne kadar varlığını korusa da içeriği ve ifade ettiği anlam değişmiştir. Bugünün dindar Batılısı, dünün dindar Batılısı ile aynı değildir; anlayış ve davranışları açısından nesiller arasında bariz farklar vardır.¹⁵

Amerikalı din sosyoloğu Andrew M. Greeley, klasik sosyolojinin din hakkındaki temel varsayımlarının geçersiz olduğunu iddia etmekte, insanın temel dini ihtiyaçlarının ve dinin temel fonksiyonlarının buzul çağından beri önemli bir değişikliğe

¹²E. Kongar, *Toplumsal Değişme*, s. 60.

¹³Y. Sezen, *Sosyoloji Açısından Din*, s. 51-53.

¹⁴Ş. A. Düzgün, "Değişim Kavramı ve Toplumsal Değişimin Şartları", *AÜİFD*, XXXVIII (1998), s. 310.

¹⁵R. Şentürk, *Günümüz Batı Toplamlarında Din ve Din Sosyolojileri*, İstanbul 2001, s. 6-7.

uğramadığını belirtmektedir. Bu iddia evrimci din sosyolojisi yaklaşımının karşıtıdır. Auguste Comte'dan beri sosyolojide hakim olan evrimci yaklaşıma göre insanlığın ilerlemesi ile geleneksel din ortadan kalkacaktı. Ancak bu tahminin bilimsel açıdan ne kadar temelsiz olduğu aradan geçen zamanla ortaya çıkmıştır.¹⁶

Din, bütün toplumlarda hâlâ devam eden önemli bir sosyal olgudur; fakat özellikle Batı toplumlarında önemli değişiklikler geçirmiştir. Ancak dinin değişmeyen yönleri ve fonksiyonları da vardır. Değişim ve süreklilik birbirini ortadan kaldırmamaktadır.

Din anlayışındaki farklılığın kaynağında üç ana yaklaşım yatmaktadır ki, bunlar da modernist, postmodernist ve geleneksel dinî yaklaşımlardır.

Geleneksel düzen denilince genellikle dinin hakim olduğu toplumsal yapı akla gelmektedir. Bu düzenin temel özelliklerini şu şekilde tespit etmek mümkündür: Siyasi meşruiyetin dine dayanması; kilisenin eğitim, adalet, bilim ve sanat alanlarında hakim olması; laik-ruhban ayırımı; dinî bakımdan homojen toplum; krallık; aristokrat sınıfının etkinliği ve feodal ekonomik yapı.

Geleneksel toplum din ekseninde şekillenmiş bir toplumdur. Endüstri toplumuna doğru değişme sürecinde din, sosyal hayatı belirleme gücünü kaybetmekte, siyasi hayattan ise tamamen çekilmek zorunda kalmaktadır. Bu süreç erken dönemde endüstrileşmiş olan Batı toplumlarında sosyal dinamiklerin etkisiyle "laikleşme/sekülerleşme" şeklinde gerçekleşmekte; onları model olarak geliştirmek isteyen toplumlarda ise yönetici elitler tarafından belirlenen planlı değişme programları çerçevesinde "laikleştirme/sekülerleştirme" tarzında gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır.

Genel olarak bakıldığında sosyal değişimin, geleneksel din anlayışının gerilemesi, dinin kurumsal niteliğinin zayıflaması, kişiden kişiye değişen din anlayışlarının ortaya çıkması, dinin ibadet boyutunun geri plâna itilmesi, yeni din ve mezheplerin doğması yönünde olduğu görülmektedir.¹⁷

Tarihçilerin genel olarak kullandıkları dönemlendirmeye göre geleneksel dönem modern dönem takip etmektedir. Ancak klasik dönemin bazı özellikleri modern dönemde de varlığını sürdürmektedir. Mesela İngiltere kraliçesi günümüzde hem dinin hem devletin başı olarak varlığını sürdürmektedir. Vatikan hâlâ klasik dönemdeki yapısını devam ettirmektedir. Geleneksel kültürün önemli bazı çizgileri hâlâ yaşamaktadır; fakat birçok değişim gerçekleşmiştir.

Modern dönemin temel özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür: Ulus devlet, milliyetçi ideoloji, gelenek düşmanlığı, din-bilim çatışması, bilimin hakimiyeti, kilisenin gücünün azalması, millî kapitalizmin yükselişi, Batı kolonyalizminin ve Batılılaşmanın dünyaya hakim olması, iletişim ve ulaşımında ilerlemeler.

Geleneksel din anlayışından modern din anlayışına geçişe paralel olarak birta-

¹⁶ A.g.e., s. 15-16.

¹⁷ A.g.e., s. 15-16.

kım yapısal değişiklikler de olmuştur. Yeni bir din yorumu ve din-toplum ilişkisi sadece yeni teolojik yaklaşımların ve felsefelerin ürünü olmayıp değişen sosyal şartlarla da bağlantılıdır.

Her tarihî dönem gibi modern dönem de sınırlıdır ve sona ermeye mahkumdur. Moderniteyi takip eden dönemi ifade etmek için kullanılan terim postmodernite, yani modern sonrası dönemdir. Bu dönemin başlangıcı bilim alanında kuantum fiziğinin doğuşuna, uluslararası ilişkiler alanında II. Dünya Savaşına kadar götürülebilirse de somut sonuçları 1960 sonrası ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu dönemde modernitenin bir takım özellikleri devam etmekle birlikte bazı öğeler değişime uğramıştır.

Postmodern dönemin ayırdedici özellikleri şunlardır: Devletlerin birleşmesi, evrensel ideoloji, geleneğe yeniden yöneliş, din ve bilim arasında barışçı yaklaşım, bilimselcilik ideolojisinin hakimiyetinin sarsılması, dinin yeniden bütün dünyada güç kazanmaya başlaması ve maneviyat arayışı, global pazarın doğuşu, sömürgelelerin bağımsızlık kazanması, mahalli kültürlerin ihyasına çağrı, ulaşım ve iletişimde hızın artması, sanal dünyanın doğuşu.

Aydınlar arasında modern dönemin devamı veya yeni bir dönemin başlaması konusunda tartışmalar olmakla birlikte köklü birtakım değişimler yaşanmaktadır ve din-toplum ilişkilerinin değişime uğradığı bir gerçektir.¹⁸

¹⁸Z. Arslantürk-T. Amman, a.g.e., s. 397.